Dárdai Ágnes

Külföldi és magyar történelem-tankönyvek európai integrációs képe

Magyarországon a tankönyvek (mindenekelőtt a történelem, a földrajz és a társadalomismeret tankönyveinek) „európai dimenziója" az Európai Unióhoz való csatlakozásunk küszöbén fontos és aktuális kérdés. „Európa" és a „tankönyv" a hazai és a nemzetközi konferenciákon is minduntalan visszatérő témák az 1990-es évek elejétől kezdődően. E tanácskozásokon a fő kérdés az, mit lehet vagy kell tenni annak érdekében, hogy a tankönyvek európai dimenziója erősödjék.

A csaknem fél évszázados európai politikai-gazdasági egységesülés világgazdasági-világpolitikai jelentősége, amely az oktatás európai dimenzióiról folyó diskurzust alapvetően meghatározza, még ha vitatott is (különösen a keleti irányú bővítés, a csatlakozni szándékozók esélyei), már nem lehet kétséges. Elfogadott kiindulópont az, hogy a (nyugat-) európai államok integrációja kontinensünk második világháború utáni történetének legfontosabb tényezői közé tartozik. A bipoláris világ megszűnése, a kelet-nyugati konfliktus európai és világméretű feloldása csak tovább erősíti e történeti tény fontosságát. A megosztott Európa után nem szűntek meg, sőt számos vonatkozásban növekedtek az integrációs folyamat nehézségei. Ami az Európai Unió perspektíváit, az európaiságot igazán aktuálissá teszi, az a hidegháború utáni új világrend kontúrjainak formálódása, a napjainkban az átlagember számára is mindennapi valósággá vált, felgyorsult globalizáció. (*Brzezinski*, 1997, 1999) Az igazi kérdés ugyanis már nemcsak az, hogy a hidegháború után mi is Európa, hanem az, hogy egy globális világban van-e esélye az egyesült Európának, és ha igen, milyen világtörténelmi esélyei vannak? Az új történelmi korszakban, a „posztbipoláris világban" az európai integrációs folyamatnak az a stratégiai tétje, hogy lehetséges-e erős és egységes „Európai Egyesült Államokat" létrehozni, amely sikeresen illeszkedik az új évezred elvárásaihoz és békés, demokratikus eszközökkel képes választ adni a nemzetközi kihívásokra. Az új, integrált Európa megszületésében nemcsak a gazdasági, politikai, államközi, intézményi együttműködés feltételei elengedhetetlenek, hanem mindenekelőtt olyan egyéni cselekvő résztvevőkre, európai polgárokra van szükség, akik felelősséggel képesek Európa jövőjét formálni.

Az oktatás és nevelés európai dimenzióinak meghatározása és átültetése a mindennapi gyakorlatba azonban nem egyszerű feladat. Az eltérő történeti, kulturális, vallási tradíciókon, történelmi tehertételeken túl többek között azért sem, mert úgy kell a jövő Európájának, a minden bizonnyal kibővülő Európai Uniónak az esélyeit, távlatait, a megőrzendő európai értékeket meghatározni, hogy közben egy dinamikusan változó, globalizálódó világnak az új évszázadra vonatkozó kihívásaira is választ kell adni. Az emberiség közös jövőjének felépítésében, a megszüntetésre váró feszültségek feloldásában az Európai Uniónak is részt kell vállalnia. (*Delors*, 1997)

Ahogy a nyugat-európai integrációs folyamat történelmi-korszakos fontosságát már nem kérdőjelezik meg, ugyanúgy elfogadott tény az is, hogy az egységesülő Európa új típusú polgárt kíván. Olyan embert, aki nemcsak hazájának patriótája, hanem aki az európai összetartozás érzésének, egy közös európai tudatnak is a birtokában van. Nyilván-

való, hogy a közös európai – történelmi, földrajzi, kulturális – identitás kialakításában az iskolai oktatásnak elvitathatatlan szerepe van. Szükségszerűen fordultak tehát már az 1950-es években az „euroatyák" az iskolák és az iskolai taneszközök irányába, hisz az évszázados történelmi tapasztalat bebizonyította, hogy egy nép, nemzet vagy nemzetiség közös identitásának megteremtésében és megtartásában nagy szerepet játszik az oktatás és benne a tankönyvek.

Az elemzés célkitűzései, szempontjai

Tíz évvel a vasfüggöny eltűnése után egy új arculatú Európában és az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó Magyarországon az egyik kutatásra méltó téma az, hogy milyen Európa-képet közvetítenek a tankönyvek, hogyan jelenik meg az európai integráció ábrázolása a tankönyvekben. Mivel a történelmi eseményeket a történelemkönyvek nemcsak közvetítik, hanem egyidejűleg legitimálják is, fontos megvizsgálni, valójában mit és hogyan közvetítenek a tankönyvek.

Kutatásunk *(1)* során arra kerestük a választ, hogy a történelemtankönyvek által közvetített tartalmak mennyi és milyen információt adnak Európáról, az európai integrációról, a tervezett „Európai Egyesült Államokról", annak történeti, gazdasági, földrajzi, kulturális, vallási gyökereiről, a különféle integrációs szervezetekről, a már társult és a jövőben csatlakozni kívánó országokról. A tankönyvek Európa-ábrázolása rendelkezik-e pedagógiai dimenzióval, azaz jövőorientált-e, motiválja-e a tanulókat az egyesülő Európa megértésére, a nemzetközi együttműködésre vagy csak tényeket és adatokat közöl Európáról, az európai integrációról? Hogyan jelenik meg az európai történelemtankönyvekben a nemzeti, az egyetemes történelem? Megnevezik-e a tankönyvek explicit módon a közös európai értékeket és tradíciókat, szimbólumokat? Európa kinek az Európájaként jelenik meg, a nyugati országoké-e csupán, avagy a kontinens minden országáé? Akár úgy is feltehetjük a kérdést: a tankönyvek tartalma, didaktikai felépítése, apparátusa mennyiben járul hozzá ahhoz, hogy a közvetített Európa-kép a diákok és tanárok számára vonzó legyen?

Vizsgálatunkba az 1990 után megjelent német, osztrák, svájci és magyar tankönyveket vontuk be, összesen tizenhetet. A mintaválasztásnál (elsősorban a német tankönyvek esetében) törekedtünk a reprezentativitásra, azaz olyan kiadásokat választottunk, amelyek mindegyik tartományban szerepelnek az ajánlott tankönyvlistákon. A másik három ország esetében a forgalomban lévő könyvek összességét vizsgáltuk. Arra kerestük a választ, hogyan ábrázolják az európai integráció témáját egy olyan országban, amely az alapítók közé tartozik (Németország), egy olyan országban, amely később, a kétpólusú világ felbomlása után csatlakozott az Unióhoz (Ausztria), továbbá ott, ahol népszavazással úgy döntöttek, hogy nem csatlakoznak (Svájc), és végül egy olyan országban, amely szeretne belépni az Európai Unióba. Van-e különbség a négy ország tankönyvi ábrázolásában az európai integrációs folyamatokat illetően? *(2)*

Elemzésünk során hangsúlyosan kezeltük azt a kérdést, hogy Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása esetén a magyar diákok elegendő információt kapnak-e a magyar történelemtankönyvekből a jelenlegi integrációs helyzetről, az uniós szervezetekről, az Unió sikereiről, eredményeiről, problémáiról. A magyar tankönyvek tartalma, illetve didaktikai eszközei, megoldásai hozzásegítik-e a tanulókat ahhoz, hogy Magyarország helyét, szerepét az integrációs struktúrán belül történetileg megalapozottan, kritikusan szemléljék? A magyar tankönyvek európai integrációt taglaló fejezete hozzájárul-e ahhoz, hogy a tanulók a közös európai polgári lét jellemzőit megismerjék, annak elsajátítására ráhangolódjanak?

A tankönyvelemzés során elsősorban nem azt vizsgáltuk, hogy a tankönyvekben az európai integráció témája mennyire adekvát a történettudományi-politológiai szakirodalom

legfrissebb megállapításaival. Sokkal inkább azt tekintettük fő szempontnak, és az elemzés súlypontja is inkább ide helyeződött, hogy a téma konkrét tankönyvi feldolgozása mennyiben szolgált pedagógiai célokat, a tankönyv feldolgozása, didaktikai apparátusa, szerkezete mennyiben harmonizál az adott tankönyvi téma megjelenítésével. Megközelítésünk ezért inkább pedagógiai, azon belül is tantárgy- (történelem) pedagógiai volt.

Bármely tankönyvi téma jelentőségének, tankönyvön belüli „helyi értékének" megállapításához a nemzetközi tankönyvelemző szakirodalomban a téma terjedelmi adataira kérdeznek rá az elemzők. Kiindulópontnak tekinthető ugyanis az a megállapítás, hogy minél nagyobb terjedelemben tárgyalnak a tankönyvszerzők egy témát, annál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak neki. A tankönyveket kvantitatív és kvalitatív tartalomelemző módszerekkel vizsgáltuk. Terjedelem- és frekvenciaelemzést, valamint deskriptív elemzést végeztünk.

Az európai integráció tankönyvi terjedelmének vizsgálatához a korábbi évtizedek kutatásai (mint lehetséges viszonyítási pontok) jelentették a kiindulópontot. (*Böttcher*, 1978; *Knechtges*, 1981) Böttcher a hetvenes évek végének huszonkét német történelem- és társadalomismeret könyvét vizsgálta meg . Megállapította, hogy a tárgyalt téma részesedése a tankönyvek összes terjedelméhez képest 1,13 százalék, a legalacsonyabb 0,17 százalék, a legmagasabb 2,78 százalék. Ezt az értéket igen alacsonynak minősítette és levonta a következtetést: az elemzett tankönyvekben az európai integráció téma perifer ikus, mellőzött téma.

Knechtges 25 tankönyvet vont be a vizsgálatba. Eredményei valamivel jobbak (átlag: 1,94 százalék, a legalacsonyabb érték 0, a legmagasabb 6,1 százalék), de ő is megállapítja, hogy ez a terjedelem igen csekély. Az bizonyos, hogy a két szerző százalékos adatait a tankönyvek összes terjedelméhez viszonyítva kapták, viszont nem lehetünk biztosak abban (erre ugyanis nem találtunk jelzést), hogy a vizsgált tankönyvek vajon azonos kronológiai határokkal rendelkeznek-e, vagyis összemérhetők-e. Nem mindegy ugyanis, hogy azok az összes terjedelemhez viszonyított adatok olyan tankönyvből származnak-e, amelynek terjedelmi határai 1750-tel vagy éppen 1945-tel kezdődnek. Az előbbi esetben ugyanis egy 1,94-es átlagnak egészen más jelentése és magasabb értéke van, mint abban az esetben, ha a tankönyv kronológiai terjedelme szűkebb. Vizsgálatunk során, azért, hogy viszonyítani tudjunk a korábbi évtizedekben mért adatokhoz, a fenti szerzőkéhez hasonló elvet követtünk: az európai integráció témájának terjedelmi adatait a tankönyvek összes terjedelméhez viszonyítottuk. A pontosabb mérés érdekében azonban figyelembe vettük a tankönyvek eltérő kronológiai határait is, valamint adatainkat a százalékértékek alapján rangsoroltuk. *(3)*

	S3	N1	N3	S2	N4	M1	M2	M3	M4	S1	N7	N5	N2	N6	A3	A1	A2
összes oldal	384	553	568	398	496	402	301	368	260	414	368	303	380	320	139	160	172
EU-integráció	4	36	13	9	13	6	2,5	11	2	15	13	18	17	20	10	7	10
%	1,04	6,5	2,3	2,3	2,6	1,5	0,8	3	0,8	3,6	3,5	6	4,5	6,3	7,2	4,4	5,8
kezdő év	kezdetek	1750	1750	1815	1880	1914	1914	1914	1914	1914	1918	1930	1933	1933	1941	1945	1945
rangsor	14.	2.	12.	12.	11.	13.	15.	10	15.	8.	9.	4.	6.	3.	1.	7.	5.

1. táblázat. Az európai integráció „helyi értéke"

Első feltételezésünk az volt, hogy minél szűkebbek a tankönyv kronológiai keretei, annál több hely marad az európai integráció tárgyalására, annál nagyobb lesz a vizsgált témára szánt terjedelem. E kiindulópont szerint a táblázat százalékértékei alapján nyert rangsor, illetve a kezdő év sorában található adatok között fordított arányosság áll fenn.

Ez a tankönyvek többségére, így például az S3, S2, N4, M1 tankönyvekre (korai kezdő év – ennek megfelelő alacsony terjedelmi arány, azaz rangérték), illetve az M3, S1, N7, N5, N2, N6 és A3 tankönyvekre (későbbi kezdő év – ennek megfelelő magasabb terjedelmi arány, azaz rangérték) igaz. A feltételezett „normális" rangskálától pozitív, illetve negatív irányú eltérés figyelhető meg öt tankönyv esetében. Egyetlen pozitív példaként említhetjük az N1 tankönyvet, hiszen 6,5 százalékos terjedelmi részesedésével a rangsor 2. helyén áll, holott a tankönyv 1750-től tárgyalja a történelmi eseményeket. Negatív ellenpólusként két osztrák tankönyvet (A1, A2) és két magyar tankönyvet (M2, M4) említhetünk, hisz ezek kezdő éve 1945, illetve 1914, mégis az európai integrációnak az összes terjedelemhez viszonyított százalékos aránya relatíve alacsony.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a vizsgált tankönyvek európai integrációs tartalmának átlag százalékértéke: 3,8. A legmagasabb adatot egy osztrák tankönyv (A3) esetében kaptuk (7,2 százalék), míg a legalacsonyabbat két magyar tankönyvnél (M2 és M4) (0,8 százalék). Ez az átlagérték 2 százalékkal magasabb, mint a közel húsz évvel ezelőtt nyert adat (1,94 százalék). A történelem tankönyvek szerzői tehát az oktatás „európai dimenziójának" erősítése céljából a korábbi évekhez képest nagyobb terjedelmet szánnak az európai integráció történetének. Az adatokból az is kiderül, hogy nagy szórás mutatható ki a téma terjedelmét illetően. A vizsgált tankönyvek rangsora alapján kijelenthető, hogy a 3 százalék alatti terjedelemmel rendelkező tankönyvekre továbbra is érvényes a megállapítás, amit az idézett két tankönyvelemző állapított meg az 1970–80-as években: az európai integráció periférikus, jelentőség nélküli téma.

Az európai integrációnak a tankönyvek összes terjedelméhez viszonyított mérési adatai arra adtak alkalmat, hogy a több évtizeddel ezelőtt mért terjedelemadatokhoz viszonyítani tudjuk az 1990-es években íródott történelemtankönyvek európai integrációs témájának terjedelmét, és hogy megállapítsuk, növekedett-e témánk tárgyalásának terjedelme, aránya a tankönyvekben, vagy sem. Jeleztük a tankönyvek eltérő kronológiai határait, illetve az ebből a tényből fakadó összemérhetőségi nehézségeket. Hogy konklúzióinkat finomítsuk és egyben kontrolláljuk, újból elvégeztük a terjedelemelemzést, mégpedig úgy, hogy a mérés egységének most már nem a teljes tankönyvi terjedelmet, hanem az 1945 utáni fejezeteket tekintjük.

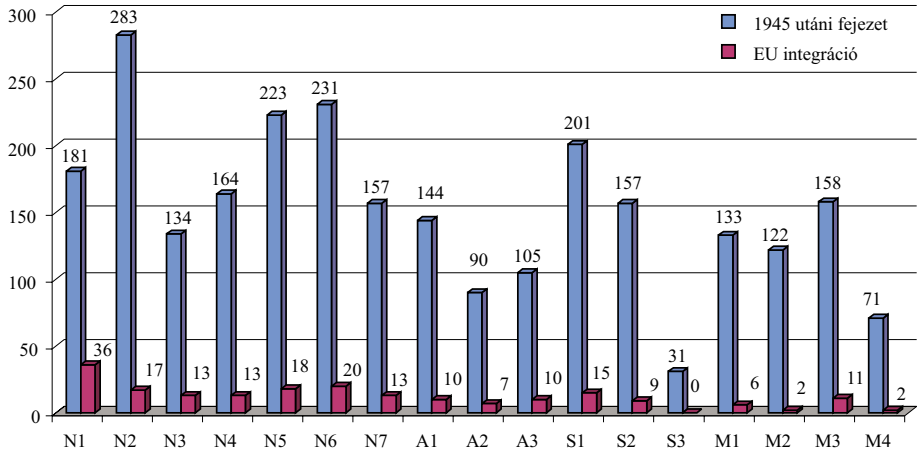

1. ábra. Az európai integráció terjedelme az 1945 utáni fejezeten belül

Ha nem az összes terjedelemhez, hanem csupán az 1945 utáni fejezetekhez viszonyítjuk az európai integráció terjedelmét, magasabb értékeket kapunk.

	N1	N2	N3	N4	N5	N6	N7	A1	A2	A3	S1	S2	S3	M1	M2	M3	M4
1945 utáni fejezet terjedelmi	181	283	134	164	223	231	157	144	90	105	201	157	31	133	122	158	71
EU-integráció	36	17	13	13	18	20	13	7	10	10	15	9	4	6	2,5	11	2
%	20	6	10	8	8	9	8	7	8	10	7	6	13	5	2	7	3

2. táblázat. Az európai integráció téma százalékos aránya az 1945 utáni fejezeten belül

Az európai integrációnak az 1945 utáni fejezeteken belüli átlagos terjedelem százalékértéke: 8. A legmagasabb értékkel (20 százalék) egy német tankönyv (N1) rendelkezik. Ez kiemelkedőnek mondható, különösen akkor, ha újból hangsúlyozzuk, hogy ez a tankönyv a 18. század közepétől tárgyalja a történelmet. Az 1945 utáni fejezeteken belül 6–10 százaléknyi helyet foglal el vizsgált témánk 12 tankönyv esetében. A legkisebb százalékadatokat a magyar tankönyveknél mértük (M1: 5 százalék, M2: 2 százalék, M4: 3 százalék). Az M3 tankönyvet a 7 százalékos eredmény besorolja az átlagos terjedelemmel bíró tankönyvek közé.

Nemcsak a sorcentiméterben mért terjedelem nagysága, hanem a téma különállósága is mutatója lehet annak, hogy a tankönyvszerzők mekkora jelentőséget tulajdonítanak az európai integrációs folyamatoknak. Külön fejezet, alfejezet kiemeli a tárgy fontosságát. Ezzel a megoldással éltek a szerzők kilenc esetben (egy kivételtől eltekintve az összes német tankönyv), míg egy-egy kivétellel a svájci, az osztrák és a magyar tankönyvek nem szánnak e témának külön fejezetet, alfejezetet, hanem az európai integráció több helyen is, valamilyen tematikus egységnek alárendelve szerepel.

Elemzésünk legfontosabb tanulsága: az európai integráció témájának nem külön fejezetben, hanem elszórtan, több helyen való szerepeltetése, valamint az alacsony terjedelmi adatok egymást negatívan felerősítik. Még ha az átlagosnál kisebb terjedelemben is, de egy helyen, koncentráltan, a szöveget, képet, ábrát stb. együtt tárgyalni jobb megoldás, mert pedagógiai szempontból hatékonyabb tanórai feldolgozást és sikeresebb tanulói elsajátítást ígér.

Tartalmi súlypontok

A tankönyvek többszöri elolvasása, valamint a vonatkozó magyar, illetve nemzetközi szakirodalommal való egybevetése után a tankönyvek európai integráció témájának tartalmi elemzéséhez négy alkategóriát fogalmaztunk meg:

– gazdasági integráció;
– katonai-politikai integráció;
– Európa egysége és sokfélesége;
– Európa távlatai.

Az alkategóriákba besoroltuk azokat a címszavakat, amelyeket a tankönyvek európai integrációs témájának listázásával nyertünk. A címszavak összevonása, majd csoportosítása (azaz „bokorszavak” képzése) után úgynevezett „hívószavakat” határoztunk meg. Munkatáblázatunkba ezeket a hívószavakat vittük be, azonban a mérésnél mindig figyelembe vettük a hívószavak mögötti címszavak összességét. A hívószavak nem feltétlenül egy fogalmi hierarchia csúcsát jelölik, hanem az egymáshoz közel álló címszavak közül a legjellemzőbbet jelentik. Mind a listázott címszavak, mind pedig a kiválasztott hívószavak a tankönyvek manifeszt kijelentéseiből származnak, tehát nem vettünk fel olyan címszavakat, amelyek a tankönyvekben nem találhatók meg. A címszavak összessége azokat az ismeretelemeket és összefüggéseket mutatja, amelyeket vizsgált tizenhét tankönyvünkben mind az alapszövegből, mind a didaktikai apparátusból kigyűjtöttünk. A cím-

szavak összessége tehát a tankönyvekben jelenlévő „tudáskánont" reprezentálja. A címszavak elrendezését azonban nem a tankönyvekben található fejezet- és alfejezetcímek sorrendje, hanem a történettudomány (azon belül is az európai integráció téma történeti) logikája szerint végeztük el. Az alkategóriákat, az alkategóriákon belüli címszavakat, valamint a hívószavakat az alábbiakban közöljük.

Gazdasági integráció

Európa súlyvesztése, „0 óra", Európa katasztrófája, Európa romokban, bizónia, trizónia, valutareform, berlini blokád (1948/1949).

Marshall-terv, Európai Újjáépítési Program, OEEC *(4)*, „American way of life", az Amerikai Egyesült Államok európai jelenléte, az NSZK és nyugati integrációja, az NDK és keleti integrációja, KGST, a kontinens gazdasági szétszakítottsága.

Római Szerződések, Schuman-terv, Montánunió, Európai Szén- és Acélközösség, Euratom *(5)*, EGK *(6)*, vámunió, gazdasági és valutaunió, Franciaország magatartása, ECU *(7)*, EFTA *(8)*, szabadkereskedelmi övezet, az 1956-os szuezi válság szerepe a Római Szerződések felgyorsításában.

Gazdasági prosperitás, a nyugat-német valutareform, a német gazdasági csoda, piacgazdaság, szociális jóléti állam, gazdasági együttműködés, az 1970-es évek olajválsága, a Hetek, OECD *(9)*, agrárpolitika-agrárproblémák.

A bővülés mérföldkövei 1989-ig, Franciaország vétója Nagy-Britannia ellen, a déli bővítés (Görögország, Spanyolország) és nehézségei, egyenlőtlenségek az Európai Közösségen belül, a csatlakozási referendumok, az északi bővítés.

Katonai-politikai integráció

Az NSZK újrafelfegyverzése, a Pleven-terv, Európai Védelmi Közösség, Nyugat-Európai Unió, Sztálin-jegyzék (1952).

Tömbösödés, a NATO *(10)* létrejötte, a NATO és az USA szerepe az európai biztonság garantálásában, Franciaország kilépése a NATO katonai szervezetéből (1966), Varsói Szerződés, a berlini fal felépítése (1961), az NSZK és a keleti szerződések, a helsinki folyamat és dokumentumok, EBEÉ *(11)*, EBESZ *(12)*.

Francia-német együttműködés 1958-tól, *De Gaulle* és *Adenauer* szerepe, a német-francia Elyseé-szerződés, Franciaország Európa-politikája, francia-német ifjúsági együttműködés.

Európai integrációs intézmények, politikák, Európa Tanács, az Európai Unió működése, Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank, Európai Monetáris Intézet, döntéshozatali mechanizmus az Európai Unióban, a közösségi politikák fejlődése, a politikai integrációra irányuló kísérletek, Egységes Európai Okmány.

Európa egysége és sokfélesége

Európa-eszme az antikvitástól a 20. századig, Európa definíciójának problémái, páneurópai mozgalom, *Coudenhove-Kalergi* és *Briand* terve, az ellenállási mozgalom Európa-koncepciója, *Churchill* zürichi beszéde, Hágai kongresszus, az integrációs törekvések motívumai.

Szimbólumok, Európa nevének eredete, az antik Európa a bikával, kék zászló 12 arany csillaggal, épületek, üléstermek, kormányfők csoportképei (Brüsszel, Strasbourg).

Európai identitás, Európa mint kulturális egység, európai értékek, sokszínűség (vallás, nyelvek, népek, kultúrák), európai polgár, eurooptimizmus-euroszkepticizmus, Európa-ellenesség, nemzeti identitás kontra európai identitás.

Országok, régiók, különbségek-hasonlóságok, nemzetállami szuverenitás.

Európa távlatai

1989/90, páneurópai piknik, NDK-menekültek, a berlini fal, a vasfüggöny leomlása, a szovjetrendszer, a Szovjetunió megszűnése, a bipoláris világ vége, német újraegyesítés, az új NATO-tagállamok: Magyarország, Csehország, Lengyelország.

Kihívások, Maastrichti Szerződés, integrációs modellek, államszövetség kontra szövetségi állam, euro, közös kül- és biztonságpolitika, az EU három pillére, az EU bővítése és/vagy mélyítése, a keleti bővítés, Kelet-Európa integrálása, az EFTA országok státusza, a semleges európai országok helyzete, euro-atlanti együttműködés, eurobürokrácia, a működés nehézségei, globális problémák.

Európa világhatalmi helyi értéke, világgazdasági erőközpontok, Európa és az USA viszonya, Európa és a III. világ, Lomé-egyezmények, AKP-szerződés *(13)*, Európa elzárkózása, „Európa-erőd".

E „kategória-szótár" képezte a besorolás egyik, tartalmi dimenzióját, az alapszöveg kifejtettségének mélysége pedig a másik, a kifejtettség dimenzióját. Ez utóbbinál arra kerestük a választ, hogy az egyes tartalmi elemek milyen részletezettséggel szerepelnek a tankönyvekben. A kifejtettséget mérő kvalitatív tartalomelemzéshez öt minőséget határoztunk meg:

– részletesen: amennyiben a bokorszavakat a tankönyvszerzők részletesen és differenciáltan tárgyalják;

– tömören: amennyiben a bokorszavakat tömören, de differenciáltan tárgyalják;

– szórványosan: amennyiben a bokorszavakról kevés információt közöl a tankönyv, és azt differenciálatlanul teszi;

– megemlítve: amennyiben a tankönyvben a bokorszavak csak megemlítve vannak, de kifejtve, magyarázva nincsenek;

– adat nélkül: amennyiben az alapszövegben semmilyen adatot, utalást nem találunk.

A besorolás harmadik dimenzióját az illusztrációk listázása jelentette, amelynek során a besorolást az előzőekhez hasonlóan a már említett tartalmi kategóriák alapján végeztük. Azt kívántuk ezzel megvizsgálni, hogy milyen kapcsolat van az alapszöveg kifejtettségének és az illusztrációk tartalmi megoszlása között. Vajon az illusztrációk alátámasztják, kiegészítik vagy netán helyettesítik az alapszövegben hozott tankönyvi tartalmakat?

Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy az adatok igen nagy szórást mutatnak. A tankönyvek olvasása közben, majd az összesítő táblázat tanulmányozásakor az volt az első benyomásunk, hogy ahány tankönyv, annyiféleképpen tárgyalja az európai integráció témáját. Más, 20. századi történeti témák esetében, mint például az első és második világháború, a hidegháború, a bipoláris világ felbomlása, a gyarmati rendszer megszűnése, nem találtunk ilyen nagy különbségeket a tankönyvekben, sem a témák terjedelmét, sem a részletezettségét illetően. A felsorolt témák esetében tehát kikristályosodott már egy olyan tudáskánon, amely a tankönyvek zömében közös nevezőként megtalálható.

Az európai integráció esetében azonban más a helyzet. Kevés olyan „besorolási helyet" találtunk (mindössze négyet: Marshall-terv, Római Szerződések, tömbösödés, kihívások), ahol mindegyik vagy majdnem valamennyi tankönyv kódjelét beírhattuk. Kicsi azoknak a hívószavaknak a száma is (szimbólumok, európai identitás), ahova kevés kódjelet írtunk vagy egyáltalán nem írhattunk jelet. Az a tény viszont, hogy sem az európaiságot kifejező szimbólumok, sem pedig az európai identitással kapcsolatos kérdések nem szerepelnek a magyarázó szövegben, legfeljebb a didaktikai apparátusban, azt jelzi, hogy ezeknek a kérdéseknek korántsem tulajdonítanak a tankönyvek szerzői akkora jelentőséget, mint például az integrációs folyamatok történeti, gazdasági vonatkozásainak.

Egy svájci tankönyvet kivéve (S3) minden tankönyv tárgyalja Európa háború utáni újjáépítésével kapcsolatos terveit, a Marshall-segélyt. A német *Schmied* tankönyve (N7) dokumentum-tankönyv jellegéből adódóan nem az alapszövegben tárgyalja a Marshall-tervet, viszont öt forrásrészletet és egy képet is közöl. A Marshall-segély reprezentáns

tankönyvi tárgyalását felerősíti az ugyanebben a témakörben található illusztrációk száma is. 16 forrásrészlet és 14 kép található a tankönyvekben. A képek kivétel nélkül az amerikai segélyprogramot népszerűsítő korabeli plakátok, illetve *Marshall* portréja.

A másik két téma, amelyik a tankönyvek többségében előfordul, a Római Szerződések és a hidegháborús tömbösödés folyamata. Források (18, illetve 13 darab), valamint képek és térképek is alátámasztják e témák tárgyalását. Kiemelkedően magas szövegillusztrációt (22 db) mértünk a „Kihívások" témakörében, és bár az alapszövegben részletesen csak két német tankönyv tárgyalja az 1989/90-es események utáni megváltozott helyzetet, a tankönyvek többsége (egy svájci, S1, és két magyar tankönyvet: M1, M2 kivéve) kitér a bipoláris világ megszűnése utáni új világpolitikai és európai helyzetre, különös tekintettel az Európai Unió bővítésének, illetve mélyítésének problematikájára.

Szólnunk kell még az „Intézmények, politikák" hívószavak alatt felvett témakörről. Egy svájci tankönyvet kivéve (S3) valamilyen szinten mindegyik tankönyv említi a témát, legrészletesebben az N6. Mindegyik német tankönyv ábrával támasztja alá a szöveges információt, az N5, N7 tankönyv kettővel is. Két magyar tankönyv (M2, M4) sem szöveggel, sem pedig illusztrációval nem mutatja be az Európai Unió intézményeit, politikáit.

Ami az Európával kapcsolatos szimbólumokat illeti, a tankönyvek többsége (kivétel az A1 tankönyv) nem magyarázza el az alapszövegben eredetüket, nevüket, jelentésüket stb.

A következőkben az illusztrációk tartalmi vonatkozásait elemezzük. A 17 tankönyvben 302 darab illusztráció szerepel, átlagosan 17. Az illusztrációk felét a szövegek (történeti primer és szekunder források), egyharmadát a képek (plakátok, karikatúrák, fotók) teszik ki, egyötödén pedig az ábrák és térképek osztoznak. Kevés a térkép, különösen az olyan témákban feltűnő a hiányuk, mint Európa világhatalmi pozíciója, illetve a tömbösödés folyamata.

Megvizsgáltuk azt is, hogy melyek voltak a gyakran szereplő, tipikusnak mondható illusztrációk, azaz melyek azok, amelyek több könyvben is szerepelnek.

Szöveges illusztráció

Huszonnyolcféle forrást számoltunk össze, ebből hatféle forrás szerepeltetése mondható gyakorinak:

– Európa-eszme (17-szer, N1, N3, N4, N5, N6, N7, A3, S2, M2);
– Európa jövője, távlatai (14-szer, N1, N4, N5, N6, N7);
– Marshall-segély (12-szer, N1, N5, N6, N7, A2, A3, A4, M1, M2);
– német újraegyesítés (10-szer, N2, N3, N6, N7);
– Montánunió, Schuman-terv (9-szer, N1, N2, N5, N7, A2, A3, M2);
– Maastrichti Szerződés (9-szer, N1, N2, N3, N5, N7).

A felsorolásból kitűnik, hogy e forrásokat felsorakoztató tankönyvek zöme német. A magyar tankönyvek Churchill zürichi beszédéből, a Marshall-beszédből és a Schuman-tervből idéznek.

Képi illusztráció

Tizenháromféle kép szerepel, ebből négy szerepel gyakrabban:

– francia-német viszony (17-szer, N1, N2, N3, N5, N6, N7, S1, S2, M2, M3);
– szimbólumok (13-szor, N1, N2, A1, A2);
– Marshall-terv (12-szer, N1, N2, N4, N5, N6, A3, S2, M2, M3);
– épületek, üléstermek, kormányfői csoportképek, csatlakozási szerződések aláírása (7-szer, N5, A1, A2, A3, M3).

A francia-német viszony ábrázolása a két ország kiemelkedő politikusainak, De Gaulle-nak és Adenauernak a portréját jelenti külön-külön, vagy olyan képeket, amelyeken együtt szerepelnek, valamint az ötvenes években a francia-német határ mentén szer-

vezett ifjúsági találkozókról készült eufórikus hangulatú képeket, amelyek inkább a német tankönyvekben láthatóak. Európa, az Európai Unió szimbólumai ritkán szerepelnek, s jelentésük értelmezése is csak néhány tankönyvben fordul elő.

Grafikus illusztráció

Tizenegyféle ábra, séma, táblázat szerepel a tankönyvekben. Kétféle ábra a leggyakoribb:

– európai gazdasági, katonai és politikai együttműködések (15-ször, N1, N2, N3, N7, S2, M2);

– az Európai Unió felépítése, működése (14-szer, N1, N2, N4, N5, N6, N7, A1, A2, S2).

„So funktioniert die EU" (Így működik az EU) – ez az ábra gyakran szerepel, különösen az osztrák és német tankönyvekben. Ezen kívül szerepel még az Európa Tanács működése, az Európai Unió kapcsolatai más államokkal, régiókkal, az euro-atlanti együttműködés, valamint az euro bevezetésével kapcsolatos ábra. Feltűnő, hogy a magyar tankönyvek nem használják ki a grafikus ábrázolás kínálta lehetőségeket az Európai Unió felépítését és működését illetően. Két magyar tankönyvben (M1, M3) szó van róla az alapszövegben, de ezt nem támasztja alá grafikus illusztráció.

Kartografikus illusztráció

A tankönyvek ötféle témában szerepeltetnek térképeket:

– gazdasági együttműködés (N2, N3, N5, N6, A1, A3, S2);

– katonai együttműködés (NATO, Varsói Szerződés, A2, N6);

– az Európai Unión belüli különbségek (S2);

– az Európai Unió bővülése (N4, N5, S2);

– Európa és a világ (N5, N7).

Megállapítható, hogy az illusztrációk tematikus megoszlása nagy vonalakban megfelel az alapszöveg tematikus súlypontjainak. Az illusztrációk tehát az alapszövegben kifejtett tartalmakat megerősítik, alátámasztják. Kétféle hívószó (szimbólumok, európai identitás) esetében pedig helyettesítik, pontosabban kiváltják az alapszövegben hiányzó vagy hiányosan kifejtetett tartalmakat. A német tankönyvek szerzői markáns koncepcióval rendelkeznek a didaktikai apparátust illetően: sokféle és nagyszámú illusztrációt sorakoztatnak fel, amelyek hatékonyan alátámasztják az alapszöveg mondanivalóját. Az osztrák tankönyvek alapszövege ugyan nem részletező, inkább tömörnek nevezhető, sőt bizonyos altémákban kevés információ szerepel, de az illusztrációk változatosak, amelyek így szerencsésen kiegészítik az alapszöveget. Az osztrák tankönyvek illusztrációs anyaga nem olyan gazdag, mint a német könyveké, de jóval felülmúlja a svájci és magyar tankönyvekét. Két magyar tankönyv kielégítően, míg a másik kettő csak az említés szintjén foglalkozik az európai integrációval.

Összegzés

A tankönyvek európai integrációs témájának tartalmi elemzéséhez négy alkategóriát fogalmaztunk meg (gazdasági integráció, katonai-politikai integráció, Európa egysége és sokfélesége, Európai távlatai). Az alkategóriák alá besorolt címszavak összességét a vizsgált tankönyvekben megtalálható, az alapszövegből, valamint a didaktikai apparátusból kilistázott ismeretelemekből nyertük. A címszavak összessége a tankönyvekben jelen lévő tudáskánon.

Az európai integráció témájának tudáskánonjáról nem mondható el, hogy olyan lezárt, kikristályosodott volna, mint más 20. századi témák. Mind a téma terjedelmét, mind pedig kifejtettségét illetően igen nagy a szórás: az önálló, alfejezetekkel tagolt fejezetektől a néhány soros, pusztán a tényközlésre szorítkozó bekezdésekig sokféle megoldási variációt találtunk.

Egy téma – a Marshall-segély – mindegyik tankönyvben szerepel. Ezen kívül a tankönyvek többségében hangsúlyosan szerepelnek a Római Szerződések, valamint a hidegháborús tömbösödés folyamatával kapcsolatos történeti események.

Az európaiságot kifejező szimbólumok magyarázata, az európai identitással, értékekkel kapcsolatos információk egyáltalán nem szerepelnek a tankönyvek magyarázó szövegében, legfeljebb a didaktikai apparátusban, de ott is csak a német és osztrák tankönyvek egy részében.

Az illusztrációk tematikus megoszlása megfelel az alapszöveg tematikus súlypontjainak. Az illusztrációk tehát alátámasztják, felerősítik az alapszövegben kifejtett tartalmakat.

Legrészletesebben, gazdag illusztrációs bázissal a német tankönyvek tárgyalják az eseményeket, míg a svájci tankönyvek két magyar tankönyvvel együtt nem részletezően, de elegendő információt adnak. Az osztrák tankönyvek ugyancsak elegendő információt közölnek, de jóval gazdagabban illusztrálnak, mint a svájci és magyar tankönyvek. Két magyar tankönyvben teljesen periférikus a téma.

Megállapítottuk, hogy az alapító Németország, a később csatlakozó Ausztria, a belépni nem szándékozó Svájc és a csatlakozni kívánó Magyarország tankönyveinek európai integrációt ábrázoló felfogása között markáns különbség van. A német és osztrák tankönyvek úgy tárgyalják a témát, hogy abból egyértelműen kiderül: mindkét ország az „Európa-házon" belül van. A svájci tankönyveknél ellenben – összhangban egyébként Svájc aktuálpolitikai megnyilvánulásaival – jól érzékelhető a téma tárgyalásakor egyfajta hűvös semlegesség, tartózkodó hozzáállás. A magyar tankönyvekben – az ország deklarált csatlakozási szándéka ellenére – nem találtuk nyomát annak, hogy a szerzők kiemelt pedagógiai törekvésnek tekintenék az európai integrációs folyamatok, az európai uniós működés, az Unióba való csatlakozásunk előnyeinek és hátrányainak, az országgal szembeni gazdasági, politikai, jogi elvárások tárgyalását.

Azok a tankönyvek (német, osztrák), amelyek mind terjedelemben, mind a kifejtettség mélységét tekintve nagy hangsúllyal tárgyalják az európai integrációt, erőteljesebb pedagógiai dimenzióval is rendelkeznek: az integrációt bonyolult, konfliktusokkal terhelt és kompromisszumokat igénylő folyamatként ábrázolják. A téma prezentálásakor ösztönzik a diákokat arra, hogy megértsék, elfogadják az európai integráció jelentőségét, hogy közelebb kerüljenek az „európai polgár" eszméjéhez.

A magyar és svájci tankönyvekben az európai integrációs téma kifejtésekor a történeti dimenzió dominál, az európai integrációnak elsősorban gazdaságtörténeti, valamint esemény- és országtörténeti tárgyalása markáns. Hiányzik viszont a tankönyvekben a jövőorientált motiváció, az integrált Európának a nemzetállami konstrukcióval szemben vázolható előnyeinek, illetve hátrányainak problematizálása.

A német és osztrák tankönyvek alkalmazzák leginkább a multiperspektivikus elvet: ellentétes véleményeket prezentálnak szövegben és képben egyaránt.

Csak egyetlen, német tankönyvet mondhatunk teljesnek a kutatásunk elején feltett kérdések megválaszolása, valamint az elemzéshez kidolgozott kategóriáink teljessége szempontjából. A Klett Kiadó tankönyvében (N1: ‚Geschichte und Geschehen', 1997) az európai integrációs téma helyi értéke igen rangos. A szerzők nagy terjedelemben, részletesen tárgyalva, didaktikailag megalapozva, gazdagon illusztrálva, az európai integráció lényegi kérdéseit, valós problémáit tárják a tanulók elé úgy, hogy továbbgondolásra, a témával való azonosulásra ösztönzik őket. A tankönyv európai integrációs fejezete mind szaktudományi, mind didaktikai szempontból kiválóan megfelel „a tankönyvek európai dimenziójával" szemben támasztott elvárásoknak.

Jegyzet

(1) A tanulmány alapját a szerző Ph.D értekezésének (A tankönyvkutatás elméleti és gyakorlati kérdései) V. fejezete képezte.

(2) Kutatásunk során nemcsak a téma ábrázolásának tartalmi dimenzióját vizsgáltuk, hanem azt is, hogy e tankönyveknek milyen a didaktikai felépítése, jellemzői. Jelen írásunkban a kutatás didaktikai vonatkozásaira (a tankönyvek makrostruktúrája, struktúraelemei, didaktikai mutatói stb.) nem térünk ki.
(3) S = svájci tankönyvek, 3 darab; N = német tankönyvek, 7 darab; A = osztrák tankönyvek, 3 darab; M = magyar tankönyvek, 4 darab. A tankönyvek kódjelének feloldása a tanulmány végén található.
(4) Organisation for European Economic Cooperation = Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet.
(5) Európai Atomközösség.
(6) Európai Gazdasági Közösség.
(7) European Currency Unit = Európai Valutaegység.
(8) European Free Trade Associacion.
(9) Organisation for European Economic Cooperation and Development = Európai Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet.
(10) North Atlantic Treaty Organization = Észak-atlanti Szerződés Szervezete.
(11) Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet.
(12) Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet.
(13) Afrikai, karibi és csendes-óceáni országokkal kötött szerződések.

Irodalom

Böttcher, Winfried (1978): Die west-europäische Integration in Schulbüchern. In: Neumann, Günther (szerk.): *Europa im Schulbuch.* Horst Schallenberg, Duisburg. 38–52.
Brzezinski, Zbigniew (1999): *A nagy sakktábla. Amerika világelsősége és geostratégiai feladatai*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Delors, Jaques (szerk., 1997): *Oktatás – rejtett kincs. A Jaques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentése az UNESCO-nak az oktatás XXI. századra vonatkozó kérdéseiről.* Osiris Kiadó – Magyar UNESCO Bizottság, Budapest.
Fischerné Dárdai Ágnes (2000): *A tankönyvkutatás elméleti és gyakorlati kérdései. Az európai integráció témájának összehasonlító elemzése német, osztrák, svájci és magyar történelemtankönyvekben.* Ph.D értekezés, Pécs. (Kézirat).
Knechtges, Thomas (1981): Das Thema „Europäische Integration" in Schulbüchern. In: Lehmann, H. G. (szerk.): *Die europäische Integration in der interdiszciplinären Lehrerbildung.* Europa Union Verlag.

Az elemzett tankönyvek

N1: Ballhausen, Hans-W. et al. (1997): *Geschichte und Geschehen. II. Oberstufe.* Klett Verlag, Stuttgart.
N2: Pfändtner, Bernhard – Weber, Jürgen – Lück, Sabine (1997): *Buchners Kolleg Geschichte. Ausgabe B. Vom zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. Buchners Verlag, Bamberg.
N3: Geiss, Imanuel et al. (szerk., 1996): *Epochen und Strukturen. Grundzüge einer Universalgeschichte für die Oberstufe. Band II. Vom Absolutismus bis zur Gegenwart*. Diesterweg Verlag, Frankfurt am Main.
N4: Von Hilke, Günther-Arndt – Hoffmann, Dirk – Zwölfer, Norbert (szerk., 1996): *Geschichtsbuch Band 2. Das 20. Jahrhundert.* Cornelsen Verlag, Berlin.
N5: Berg, Rudolf (1994): *Wege durch die Geschichte*. *Grundkurs Geschichte 13.* Cornelsen Verlag, Berlin.
N6: Heinloth, Bernhard – Ruffmann, Karl-Heinz – Treml, Manfred (1994): *Oldenbourg Geschichte für Gymnasien.* Oldenbourg Verlag.
N7: Schmied, Heinz Dieter – Wilms, Eberhard (szerk., 1999): *Fragen an die Geschichte. Das 20. Jahrhundert.* Cornelsen Verlag, Berlin.
A1: Achs, Oskar – Scheuch, Manfred – Tesar, Eva (1997): *Aus Geschichte lernen. 8. Klasse*. ÖBV Pädagogischer Verlag, Wien.
A2: Wald, Anton et al (1999): *Zeitbilder. Geschichte und Sozialkunde 8*. ÖBV Pädagogischer Verlag, Wien.
A3: Tscherne, Werner – Gartler, Manfred (1994): *Wege durch die Zeiten 4.* Stocker Verlag, Wien.
S1: Haeberli, W. – Sieber, E. – Guner, E. (1994): *Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts.* Eugen Rentsch Verlag.
S2: Boesch, Joseph – Schläpfer, Rudolf (1995): *Weltgeschichte 2. Vom Wiener Kongress bis zur Gegenwart*. Eugen Rentsch Verlag. Zürich.
S3: Felder, Pierre et al. (1998): *Die Schweiz und ihre Geschichte.* Lehrmittelverlag des Kantons, Zürich.
M1: Benkes Mihály et al. (1998): *Történelem IV. 1914–1998. A középfokú iskolák számára.* Céger Kiadó, Budapest.
M2: Salamon Konrád (1998): *Történelem IV. a középiskolák számára.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
M3: Herber Attila et al (1997): *Történelem 6. 1914-től 1990-ig*. Reáltanoda Alapítvány, Budapest.
M4: Lator László, ifj. (1996): *Történelem a középiskolák IV. osztálya számára.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.